

УДК 373.5.016:82(100).09

Братко В.О.

УКРАЇНА ТА ЇЇ ІСТОРІЯ В ЛІТЕРАТУРІ: ІНТЕГРОВАНІЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ ПОВІСТІ М.В. ГОГОЛЯ «ТАРАС БУЛЬБА» НА УРОКАХ СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ (7 КЛ.)

У статті розглядається методика вивчення повісті М.В. Гоголя «Тарас Бульба» на уроках світової літератури в основній школі за умов інтегрованого підходу до навчання.

Ключові слова: інтегрований підхід, світова література, твори живопису, фольклор, основна школа.

Самостійна пізнавальна діяльність учнів можлива там, де створюються сприятливі умови для її розвитку. У цьому велику роль відіграє інтегрований підхід до вивчення художніх творів про Україну та її історію на уроках світової літератури в основній школі.

В енциклопедії освіти інтегрований підхід подається як *«підхід, що веде до інтеграції змісту освіти, тобто доцільного об'єднання його елементів у цілісність. Результатом інтегрованого підходу можуть бути цілісності знань різних рівнів – цілісність знань ... предмета, курсу, розділу, теми»*[3, с. 356]. Інтегрований підхід реалізується у процесі вивчення навчальних дисциплін, коли цілісність знань формується завдяки інтеграції їх на основі спільних для всіх предметів понять, застосуванню методів і форм навчання, контролю й корекції навчальних досягнень учнів. Науковим дослідженням, шкільною практикою доведено, що зміст навчального матеріалу може здійснюватися на різних рівнях інтеграції з допомогою різних підходів. На думку О.Я. Савченко, поєднання навколо однієї теми на уроці відомостей з інших навчальних дисциплін *«сприяє інформаційному збагаченню сприймання, мислення і почуттів учнів за рахунок цікавого матеріалу, що дає змогу з різних сторін пізнати яекесь явище, поняття, досягти цілісності знань»* [5, с. 260].

Метою інтегрованого уроку на тему «Запорозька Січ на сторінках повісті «Тарас Бульба» є становлення людини, яка вміє мислити, зіставляти, аналізувати, розуміти й емоційно сприймати літературу, рідну і світову, твори живопису. Вивчення художніх творів про Україну та її історію з залученням фольклорних джерел та живопису – один із шляхів активізації викладання літератури, зокрема світової, в загальноосвітній школі, який сприяє глибшому засвоєнню цього предмета, розвитку естетичного смаку учнів основної ланки, незалежно від того, яку професію вони оберуть.

Джерелом активності на такому уроці є художньо-естетична діяльність учнів: сприйняття повісті «Тарас Бульба»; пошук народних прислів'їв та приказок про козаків і козацтво; розуміння смислу, закладеного малярами в картинах, ілюстраціях, малюнках. Зміст уроку світової літератури інтегрується зі змістом інших навчальних предметів основної школи, а саме: історією України, українською літературою й творами живопису. На уроці розповідаємо учням історію написання повісті М.В. Гоголя «Тарас Бульба», її історичну та фольклорну основи, з'ясовуємо читацькі сприйняття семикласників, уводимо їх у світ мистецтва (малюнок Т.Г. Шевченка «Тарас зустрічає своїх синів», картина І.Ю. Рєпіна «Запорозьці», ілюстрації В. Лопати та ін.).

Перший етап уроку – розповідь про героїчні сторінки в історії України – Запорозьку Січ. М.В. Гоголь з великою увагою вивчав минуле рідного краю і справедливо вбачав у козацькій добі героїчний зміст. В історичному коментарі вчителя знайде місце розповідь про проблеми історії українського козацтва й Запорозької Січі, які надто цікавили письменника. «Тарас Бульба», як ми знаємо, не єдиний твір письменника про національно-визвольну боротьбу українського народу. Напередодні закінчення першого видання повісті «Тарас Бульба» М. Гоголь написав

низку художніх творів про козацьке минуле України: повісті «Страшна помста», «Кривавий бандурист», незавершений роман «Гетьман» та уривки з історії України.

Працюючи над повістю, М. Гоголь заглиблюється в історичні матеріали про минуле України та використовує різні літературні та історичні матеріали. Коло відомих йому історичних джерел досить широке: спогади європейців, рукописні списки українських літописів – Самовидця, Величка, Граб'янки та ін. У Росії на той час також вийшла «Історія про козаків запорозьких» С. Мишецького. Для М.В. Гоголя як письменника-історика, безумовно, найвищий інтерес викликала доба уніатських війн XVI-XVII ст. Дослідження козацької доби, зокрема Запорозької Січі, забарвлене у письменника не тільки науковим, а й образним сприйняттям. Відомо, що М.В. Гоголь у 30-х р. активно вів науково-педагогічну працю як професійний історик: читав лекції в університеті, писав статті. Одночасно його приваблювали й хвилювали значні історичні події, що мали яскраво виражений національний характер.

В історії козаччини рід Гоголів посідає помітне місце. Найвідомішим слід визнати Остапа Гоголя, про якого відомо чимало. У роки Хмельниччини гетьман призначив його уманським, згодом подільським полковником. У 1663 р. як брацлавський полковник він брав активну участь у поході гетьмана Тетері на Правобережну Україну. Наступного року перейшов на бік московського царя й невдовзі став активним помічником Петра Дорошенка, з рук якого одержав титул наказного гетьмана Правобережної України. Після 1674 р. Остап Гоголь відійшов від політичної діяльності й постригся в ченці Межигірського монастиря, де помер 1679 року [4, с. 145].

Відомим є також ім'я і Андрія Гоголя, якого пам'ятають насамперед як пропольськи налаштованого діяча. Узявши до уваги імена синів Тараса Бульби в однойменній повісті, відмітимо те, що, вочевидь, письменник наділив обох головних героїв певними рисами своїх предків [7, с. 14].

Розповідаючи про творчу історію повісті «Тарас Бульба», учитель підкреслює, що М.В. Гоголь дописав нові розділи, увів інших персонажів, конфлікти, ситуації та цікаві подробиці до опису Запорозької Січі, заново переробив сцену виборів кошового, не зачепив лише першого розділу, сцену приїзду синів, від'їзд Тараса з синами на Січ й опис степу. Другу редакцію повісті «Тарас Бульба» відомий російський критик В.Й. Белінський назвав «нескінченно прекрасною», підкреслюючи епічний характер повісті: «*Тарас Бульба*» є уривок, епізод із великої епопеї життя цілого народу» [1, с. 324].

Найважливішим у зображенні Запорозької Січі в повісті – її значення в історії українського народу. Учні мають усвідомити, що достовірність змальованих історичних подій не документальна, а правдиво історична, оскільки цей твір історичний не за відповідність фактам, а за правильністю відтворення духу історії, яка поставила народ у центрі літопису. Найвірогідніше припустити, що події в повісті розгортаються наприкінці XVI – у першій третині XVII ст., коли протистояння українського козацтва, зокрема запорожців, і польської влади в Україні набувають гострого антагонізму. Не варто шукати конкретний історичний прототип головного героя Тараса Бульби (Богдана Хмельницького чи Остряницю) або якийсь конкретний історичний епізод у повісті. Письменник не дотримувався точної хронології зображення. Для нього важливою була достовірність героїчного епосу.

Як влучно висловився М.В. Гоголь про козацтво: «*Його викресало з народних грудей кресало лиха*» [2, с. 13]. Письменник не приховував свого романтичного захоплення історією Запорозької Січі: «*Так ось вона, Січ! Ось те гніздо, звідки вилітають усі ті горді й дужі, як леви! Ось звідки розливається воля й козацтво на всю Україну!*» [2;31]. Показовою є картина прощання запорожців із Січчю, коли вони вирушають у похід: «*Коли рушив табір і потягся з Січі, всі запорожці повернули голови назад.*

«*Прощай, наша мати! – сказали всі майже в одне слово, – нехай же тебе боронить бог від усякого нещастя!*» [2, с. 54]. Запитаємо в учнів: *Яка ж вона,*

Запорозька Січ? Які її закони та традиції? Розкажіть про життя українських козаків за повістю «Тарас Бульба», народними піснями та думами. Семикласники знайомі з історією цієї доби з уроків історії України, тому вони самостійно можуть упоратися з завданнями та повідомленнями на задану тему.

На уроці радимо виразно прочитати фрагмент повісті: *«...і завелося козацтво – цей широкий гуляцький заміс української натури, “ і коли всі перевози, яри та байраки, всі зручні місця засіялися козаками, що їм і ліку ніхто не знав, і сміливі товариші їхні могли відповісти султанові, охочому знати про їхнє число: «А хто їх знає? У нас їх по всьому степену: що байрак, то й козак». <...> Це був справді надзвичайний вияв української сили: його викресало з народних грудей кресало лиха. <...> Усім відомо вже з історії, як козацька безнастанна боротьба і невсипуще життя порятували Європу від бусурменських наскоків, які щохвилини загрожували їй повною руйною. Королі польські, ставши замість удільних князів володарями цих просторих земель, хоч би й далекими та слабосилими, зрозуміли, чого варте козацтво і яку може дати користь така войовнича вартова сила. Вони потурали йому і улесливо шукали з ним згоди. Під їхньою, хоч і далекою, владою гетьмани, з-поміж козаків таки обрані, єднали околиці й курені в полки та належні округи. Не було це лавне рекрутоване військо, такого ніхто б і не побачив; та на випадок війни й посполитого рушення за вісім днів, не більше, усе козацтво було вже на конях і при зброї, маючи тільки один червінець платні від короля, і за два тижні набиралося таке військо, якого не набрати жодній рекрутчині. Похід кінчався – усі вояки розходилися по луках та ланах, на дніпровські перевози – ловили рибу, торгували, варили пиво, і всі були вільними козаками. Тогочасні чужинці справедливо дивувалися надзвичайним талантам козацьким. Не було такого ремесла, що його не знав би козак: накурити горілки, спорядити воза, натерти пороху, справити ковальську, слюсарську роботу, а на додачу – загуляти, щоб аж небу було душно, пити й гуляти так, як уміє тільки козак, “ усе це було йому до снаги. <...> Тут козацька вдача набувала шаленого, могутнього розмаху і дужої постави» [2, с. 12-15]. Як бачимо, саме такою письменник зобразив Запорозьку Січ у своїй повісті «Тарас Бульба».*

Фольклорні джерела «Українські народні пісні» М.М. Максимовича, «Запорозька старовина» І. Срезневського, «Малоросійські і червоноруські народні думи» П. Лукашевича слугують М.В. Гоголю матеріалом для висвітлення специфічності й важливості окремих подій у творах. Саме в народній творчості письменник шукав вираження багатирського і яскравого народного характеру, розгадку історичної долі народу. Як відомо, митець сам збирав народну поетичну творчість, а також просив матір, сестер, знайомих записувати для нього народні пісні, казки, загадки, прислів'я. Так, у час створення «Вечорів...» він пише листа матері у Василівку, щоб вона прислала йому матеріали про українські звичаї, традиції народного життя, одягу: *«Моя дорогенька мамонько... ви добре знаєте звичаї і вдачу наших українців... Це мені дуже, дуже потрібне... від верхнього одягу до чобіт, з примітками, як це все називається в найбільш вкорінених, у найстарших, найбільш стійких українців... точні й правдиві назви одягу, ношеного в гетьманські часи... описи сватання, не опускаючи найменших дрібниць... Також декілька слів про коляди, про Івана Купала і про русалки... Крім того, про різних духів, або домовиків, то про них у найменших подробицях...».* Ще за часів перебування в Ніжинській гімназії М. Гоголь завів «підручну енциклопедію», яку заповнював до 1831-1832 рр. фольклорними та історично-етнографічними матеріалами.

Надзвичайно важливим у поступі учнів до усвідомлення змісту художніх творів про Україну та її історію є усна народна творчість, яка вивчається на уроках

української літератури: прислів'я й приказки, історичні пісні й думи. Фольклорне підґрунтя забезпечує доступність сприйняття художніх творів та поповнює знання учнів. Вивчаючи повість М.В. Гоголя «Тарас Бульба», радимо дати учням випереджальне завдання: *Знайдіть і запишіть прислів'я та приказки про козаків і козацтво*. На уроці семикласники пригадують, що вони знають та пам'ятають з уроків української літератури про прислів'я та приказки.

Прислів'я – жанр фольклорної прози, короткий художній твір узагальнюючого характеру, що являє собою сталий образний вислів у формі логічно завершеного повного судження (речення) з висновком, переважно з двох частин і, як правило, вживається в переносному значенні. Приказка – жанр фольклорної прози, короткий сталий образний вислів констатуючого характеру, що має одночленну будову, нерідко становить частину прислів'я, але без висновку, і вживається в переносному значенні. Отже, прислів'я та приказки – це короткі влучні вислови, які в художній формі типізують явища життя, своєрідний збірник правил, якими людина має керуватись у повсякденному житті. Наприклад: *береженого Бог береже, а козака – шабля; де два козаки, там три гетьмани; не той козак, що за водою пливе, а той, що проти води; хліб та вода, то козацька їда; козак з біди не заплаче; до булави треба голови; місяць – козаке сонце; степ та воля – козацька доля; козацькому роду нема переводу; терпи, козак – отаманом будеш; Січ – мати, а Великий Луг – мати; кінь та ніч козакові товариші; де козак, там і слава; козак мовчить, а все знає; де байрак, там і козак* та інші.

Використання творів живопису на уроці потребує значної підготовки, оскільки проводиться докладний аналіз репродукцій картин художників, а також ілюстрацій. Проте уміле використання творів мистецтва створює зацікавлену атмосферу на уроці, налаштовує учнів на поглиблене розуміння літературного тексту. Знайомство з репродукціями картин, ілюстраціями, порівняння їх з художніми творами увиразнює специфіку кожного виду мистецтва. Ця важлива проблема знайшла відображення в доробку російських та вітчизняних методистів: К.П. Бабенко, В.С. Гречинської, С.О. Жили, Є.М. Колокольцева, З.С. Старкової та ін. Огляд їхніх методичних праць засвідчує необхідність використання творів мистецтва на уроках літератури з метою формування естетичного смаку учнів основної школи, посилення інтересу до вивчення предмета, збагачення духовного світу кожної особистості.

З метою поглибленого вивчення повісті М.В. Гоголя «Тарас Бульба» звертаємось до творчості відомих художників XIX–XX століть, яких приваблювала Запорозька Січ, сторінки її славної історії. Слід зазначити, що до ілюстрування повісті М. Гоголя «Тарас Бульба» зверталось чимало російських та вітчизняних митців: Т.Г. Шевченко, О.М. Герасимов, О.П. Бубнов, І.Ю. Рєпін, Д.О. Шмаринов, Є.А. Кибрик, А.О. Платов, С.В. Іванов, С.І. Васильківський, П.П. Соколов, М.Г. Дерєгус, В. І. Лопата та ін.

За браком часу неможливо дати на уроці повну інформацію про твори мистецтва, але привчати розуміти і любити їх – це одне з важливих завдань учителя-словесника. Під час уроку використовуємо різні організаційні форми: колективну, групову, індивідуальну. Діяльність учителя та учнів реалізовується у процесі використання різних методів навчання: бесіди, розповіді, роботи з репродукціями картин та ілюстраціями, пояснення незнайомих слів, творчих самостійних завдань. Основні етапи роботи над картиною: сприймання зображення; відомості про жанрову специфіку картини; осмислення її за запитаннями; прочитання (усно) картини; виконання (письмово) творчого завдання за картиною. Запитання до творів живопису можуть бути такі: *Які почуття викликала у вас картина (ілюстрація, малюнок)? Якими засобами досягає цього художник? Зверніть увагу на природу, людей і опишіть їх. Яке враження у вас склалося від картини (ілюстрації, малюнка)?*

Значущість ілюстрацій визначаємо, виходячи з цільових установок уроку. Цей критерій слугує надійним орієнтиром відносно можливостей використання репродукцій картин, малюнків, ілюстрацій в їх основних функціях, як: 1) джерело набуття нових знань; 2) засіб конкретизації художнього тексту; 3) засіб повторення й застосування знань учнів.

Останній етап інтегрованого уроку – це робота з репродукцією картини «Запорожці» («Запорожці пишуть листа турецькому султанові» (1880-1891), розповідь про роботу художника над нею і малюнком Т.Г. Шевченка.

І.Ю. Репін був добре обізнаний з історією України. Російський художник народився в Україні на Слобожанщині (тепер Харківська область). У той час там проживали нащадки запорізьких козаків, і Репін охоче слухав розповіді про козацьку вольницю « Запорозьку Січ, дедалі глибше пізнавав український народ. Закоханість в Україну, її землю, історію, культуру й природу художник проніс через усе своє довге життя (прожив 86 років). У листі до В. Стасова він писав: *«До заснування цього лицарського народного ордену нашого брата десятками тисяч гнали в рабство та продавали як худобу на ринках Трапезунда, Стамбула та інших турецьких міст. Але всіх цих людей об'єднує сміх. Сміх вільних, не рабів, які просто не можуть боятись такого страшного і справді могутнього тоді ворога, як турецький султан – бо зневажають його, бо для них він – раб своєї влади, тоді як вони живуть так, як казав колись славетний Іван Богун: «Не схилюсь ні перед ким, окрім як перед Господом Богом, та й то тільки з доброї волі!»*

Сам І.Ю. Репін гостро відчував брак додаткового матеріалу. У 1887 році він познайомився з Д.І. Яворницьким. За порадою знавця історії запорозького козацтва І. Репін відвідує Кубань, Україну, зокрема, Запоріжжя та О. Хортицю. Художника цікавило все: події, люди, обстановка, одяг, аксесуари тощо.

Українській землі митець присвятив кілька полотен: «Вечорниці» («Досвітки»), незакінчене «Запорозька Січ», «Чорноморська вольниця», «Гопак».

Для роботи над картиною можемо використати такі запитання: *Уважно подивіться на обличчя і пози героїв, які зображені на картині «Запорожці». Яким настроєм просякнута картина? Якими засобами створюється такий настрій? Як художник передає бойовий дух козаків? Хто з персонажів картини, на вашу думку, є найвиразнішим? Серед героїв картини є й ті, кого сам художник називав Тарасом Бульбою, Остапом і Андрієм. Знайдіть їх на полотні та обґрунтуйте свій вибір. Учні відповідають, що картина подобається їм своєю життєрадісністю, веселощами, які відчуються від кожного погляду героїв, руху тощо. Пожвавить роботу на уроці запитання для учнів: *Чим співзвучні повість М.В. Гоголя «Тарас Бульба» і картина І.Ю. Репіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові»?**

М.В. Гоголь та І.Ю. Репін захоплюються героїзмом і відданістю свого народу, який готовий захищати рідну землю й незалежність ціною власного життя. Підбиваючи підсумки, скажемо, що письменник М.В. Гоголь і художник І.Ю. Репін, – наші земляки, своїм корінням тісно пов'язані з Україною. Вони пронесли через усе своє життя любов до рідної землі. М.В. Гоголь працював над повістю «Тарас Бульба» 9 років, а І.Ю. Репін над картиною «Запорожці» – 11 років.

Найпершою і справді яскраво образною ілюстрацією до повісті «Тарас Бульба» є сепія великого поета і художника Т.Г. Шевченка. Про її існування знали ще з 1888 р., але не були відомі дата, сюжет й місцезнаходження малюнка. У всіх працях, присвячених творчості Т.Г. Шевченка, в оглядах ілюстративних матеріалів за доробком М.В. Гоголя, ця сепія називалась «Сцена з «Тараса Бульби». Лише в 1951 р. вона була знайдена в фондах Ермітажу, а підписана і датована художником 1842 роком.

Пояснюємо учням слово *сепія* (з грец. – каракатиця), яке означає: 1) рід морських головоногих молюсків; 2) фарба для малювання сіро-брунатного кольору,

що її одержують із секрету чорнильної залози сепії або малюнок, виконаний цією фарбою; фотографія коричневого тону [6, с. 755]. Уважно розглядаємо малюнок, який відображає сцену приїзду Тарасових синів до батька. Головне в ньому не зображення деталей українського побуту, а драматизм подій, яскраві образи діючих осіб, зображених Т.Г. Шевченком: міцний Тарас, здоровенний Остап, мамин мазунчик Андрій і сама мати, бідна старенька, яка прагне примирити всіх. І малюнок, і вірш-звернення Т.Г. Шевченка до М.В.Гоголя – свідчення великої поетової любові до письменника:

*За думою дума роєм вилітає;
Одна давить серце, друга роздирає,
А третя тихо, тихесенько плаче
У самому серці, може, й Бог не бачить.*

*Кому ж її покажу я,
І хто тую мову
Привітає, угадає
Великеє слово?*

*Всі оглухли – похилились
В кайданах... байдуже...
Ти смієшся, а я плачу,
Великий мій друже... [8, с. 217]*

Отже, інтегрований урок світової літератури сприяє розвитку пізнавального мислення й пізнавальних інтересів учнів, забезпечує якісно новий рівень знань та посилює їх виховний вплив. Через взаємну опору під час засвоєння провідних понять, фактів, явищ, подій інтегровані уроки світової літератури підвищують ефективність навчання: допомагають привести до єдиної системи знання шкільних навчальних предметів.

Список використаних джерел

1. Белинский В.Г. Статьи о классиках // О русских классиках и повестях г. Гоголя. – М. : Художественная литература, 1970. – 607 с.
2. Гоголь Микола. Тарас Бульба. Переклади з російської. – К. : Видавництво «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА», 2006. – 286 с.
3. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В.Г. Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
4. Підкова І.З., Шуст Р.М. Довідник з історії України: В 3 т. – Т. 1. – К. : Генеза, 1993. – 239 с.
5. Савченко О.Я. Дидактика початкової школи: Підручник для студентів педагогічних факультетів. – К. : Генеза, 1999. – 368 с.
6. Словник іншомовних слів / За ред. академіка АН УРСР О.С. Мельничука. – К. : Головна редакція рад. енциклопедії, 1985. – 966 с.
7. Стронецький Остап. Гоголь. – Львів: «Світ», 1994. – 306 с.
8. Шевченко Т.Г. Кобзар. Вступна стаття О. Гончара. К. : Дніпро, 1980. – 613 с.

The article is devoted to the methodology of studying M.V. Gogol story «Taras Bulba» at the lessons of world literature at main school providing integrated approach to studies.

Key words: *integrated approach, world literature, works of art, folklore, main school.*